

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 349.3/316.36

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2024.1.8>

Борисова Ю. В.

*кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної роботи*

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

РОЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ ПОСЛУГИ МЕДІАЦІЇ В УРЕГУЛЮВАННІ ПОДРУЖНИХ КОНФЛІКТІВ

THE ROLE OF THE SOCIAL MEDIATION SERVICE IN MARITAL CONFLICTS REGULATION

У статті обґрунтовано актуальність проблеми подружніх конфліктів в умовах повномасштабної війни та пов'язаних з нею викликів. Зазначено важливість використання послуги медіації у практиці соціальної роботи із сім'ями в контексті регулювання подружніх конфліктів, превенції та подолання складних життєвих обставин. Конкретизовано ключові правові ознаки послуги медіації, особливості її надання фахівцями соціальних служб у роботі із сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, етапи врегулювання подружнього конфлікту з використанням соціальної послуги медіації. Підкреслено роль спеціальних психологічних і лінгвістичних технік у ефективній роботі сімейного медіатора, важливість його неупередженого ставлення до сторін конфлікту, їх життєвої ситуації. Зазначено переваги медіації у порівнянні з судовою процедурою, які ефективно враховано у практиці соціальної роботи із сім'єю в зарубіжних країнах, зокрема у Скандинавії та США. Конкретизовано фактори, які ускладнюють надання послуги медіації в умовах повномасштабної війни (дистантний характер стосунків між подружжям, прискорення винесення шлюбозлучних рішень судами в ситуаціях роздільного проживання (перебування) подружжя, зорієнтованість фахівців соціальних служб на задоволення базових матеріальних і соціальних потреб членів сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, недооцінка важливості превенції, регулювання і конструктивного вирішення сімейних конфліктів, підвищене психоемоційне навантаження на всіх учасників процедури, включаючи фахівців та ін.). Зазначено кроки у сприянні подальшому ефективному впровадженню послуги медіації в практику регулювання подружніх конфліктів.

Ключові слова: подружні конфлікти, медіація, посередництво, соціальна робота, війна, соціальні послуги, складні життєві обставини.

The article substantiates the urgency of the problem of marital conflicts in the conditions of a full-scale war and related challenges. The importance of using the mediation service in the practice of social work with families in the context of marital conflicts regulating, prevention and overcoming of difficult life circumstances is indicated. The key legal features of the mediation service, the specifics of its provision by social service specialists in working with families in difficult life circumstances, the stages of marital conflict resolution using the social mediation service are specified. The role of special psychological and linguistic techniques in the effective work of a family mediator is characterized, the importance of his unbiased attitude towards the parties to the conflict are emphasized. The advantages of mediation in comparison with the court procedure are indicated; this is taken into account in social work with the family in foreign countries, in particular in Scandinavia and the USA. Factors that complicate the provision of mediation services in full-scale war conditions are specified (distant nature of relations between spouses, acceleration of divorce decisions by courts in situations of separate residence of spouses, orientation of social service specialists to meet the basic material and social needs of family members who are in difficult life circumstances, underestimation of the importance of prevention, regulation and constructive resolution of family conflicts; increased psycho-emotional load on all participants of the procedure, including specialists, etc.). The steps to promote the further effective implementation of the mediation service in the practice of regulating marital conflicts are indicated.

Key words: marital conflicts, mediation, social work, war, social services, difficult life circumstances.

Вступ. Суспільне буття сучасної людини складне і сповнене протиріч; вони мають різне підґрунтя, але дуже часто пов'язані із розбіжностями в інтересах, поглядах, думках як окремих людей, так і соціальних груп, подекуди призводячи до конфліктів. Однією зі сфер життєдіяльності людини і сім'ї, в якій генеруються міжособистісні конфлікти, є подружні відносини. Систематичні подружні конфлікти можуть свідчити про сімейне неблагополуччя, обумовлювати травматичні переживання, призводити до психологічного і навіть фізичного насильства чи розлучення. Відповідаючи на питання стосовно місць, де можна зіткнутися з насильством у міжособистіс-

них стосунках, респонденти (молодь України у віці 14–34 років) в першу чергу згадували сім'ю (57,3%) [2]. Сімейно-обумовлені психотравмуючі переживання можуть виступати фактором, що перетворює порушення у життєдіяльності родини в нервово-психічний або соматичний розлад особистості [4, с. 55]. Відповідно до шкали Холмса-Раге «Топ-10 найбільш стресових життєвих подій», справи, пов'язані з сімейними конфліктами (зокрема, розлученнями), знаходяться на другому місці в рейтингу» [7].

В умовах повномасштабної війни проблема подружніх конфліктів та інструментів ефективного реагування на них стає особливо актуальною. Вій-

ськові дії стали викликом для всього українського суспільства. Для інституту сім'ї випробування війною означає зміну соціальних ролей її членів (в зв'язку із залученням до військової служби, активного волонтерства, внаслідок зміни місця роботи), подекуди – вимушеного переїзду і тривалого розставання, втрати звичного оточення або навіть фізичних втрат (смерті, набутих вад здоров'я). Не залежно від стратегії адаптації до випробувань війни українська сім'я сьогодні перебуває в умовах нестабільності, невизначеності, розмитості перспектив та при цьому продовжує виконувати, хоча й по-іншому, притаманні їй функції.

У ситуаціях, коли модальність подружніх відносин руйнує нормальний алгоритм життєдіяльності родини, ставить під загрозу існування сім'ї як цілого або безпеку і благополуччя дітей, інших її членів, виникає необхідність фахового втручання з метою регулювання подружніх стосунків, їх нормалізації, або сприяння максимально безболісному виходу зі шлюбу. Однією з технологій, яка дозволяє реалізувати зазначені цілі, є сімейна медіація.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання сімейної медіації крізь призму конфліктології та соціальної психології розглядали такі українські вчені, як В. Петрінко, Ю. Трофімов, О. Урусова. Правовий аспект медіаційних практик висвітлюється у роботах С. Дяченко, В. Волкової, Н. Гайдук, Т. Кисельової, Н. Крестовської, Л. Романадзе, І. Сенюти, О. Явор та інших. Публікації А. Попової, А. Тургенєвої присвячено аналізу зарубіжного досвіду сімейної медіації та можливостей його імплементації у вітчизняній соціальній роботі.

Вкрай важливим напрямом діяльності фахівців зі сприяння подальшому поширенню медіаційних практик у сфері соціальної роботи є проекти громадських організацій. Однією з таких ініціатив є проєкт «Сімейна медіація в період війни» громадської організації «Ліга медіаторів України», який дозволив зацентувати увагу на особливостях сімейної медіації у воєнний час, зокрема на важливості включення до роботи фахівців елементів травмаорієнтованого підходу.

Мета статті – обґрунтувати важливість використання соціальної послуги медіації у практиці соціальної роботи із сім'ями в контексті регулювання подружніх конфліктів, превенції та подолання складних життєвих обставин.

Виклад основного матеріалу. Надання послуги медіації передбачене діючим в Україні законодавством. У 2021 р. було прийнято Закон України «Про медіацію»; відповідно до його положень вносилися корективи і доповнення у чинні правові норми, які, зокрема регламентують соціальну роботу із сім'ями [9]. Так, до статті 13 Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» було внесено доповнення, згідно з яким суб'єкти соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю мають право «пропонувати вирішення спорів, що виникають у об'єктів соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, шляхом медіації» [11]. Послугу меді-

ації було включено до переліку соціальних послуг, передбачених Законом України «Про соціальні послуги» [10]. Ще раніше наказом Міністерства соціальної політики від 17.08.2016 р. було затверджено Державний стандарт соціальної послуги посередництва (медіації) [8]. Чинний стандарт надає тлумачення таких релевантних зазначеному процесу понять, як «конфлікт / спір», «надавач та отримувач соціальної послуги медіації», «сторони медіації» та інших. Посередництво (медіація) визначається як «метод розв'язання конфліктів/спорів, за допомогою якого дві або більше сторін конфлікту/спору намагаються в межах структурованого процесу за участю посередника/медіатора досягти згоди для його розв'язання» [8].

У соціальній роботі послуга медіації надається сім'ям, які внаслідок тих чи інших обставин перебувають у складній життєвій ситуації; виключенням є випадки насильства в сім'ї, торгівлі людьми, скоєння щодо іншого члена родини правопорушення або злочину; в таких випадках не передбачена медіація як засіб врегулювання відносин між потерпілим та суб'єктом, що вчинив подібні дії.

Процес врегулювання подружнього конфлікту з використанням соціальної послуги медіації може включати два етапи. Першим є здійснення посередництва між сторонами конфлікту шляхом встановлення з ними зв'язку (контакту), аналізу ситуації під час індивідуальних зустрічей, забезпечення умов для діалогу і подальшої спільної зустрічі. Посередник «допомагає у врегулюванні конфлікту/спору: встановлює його причини, опрацьовує шляхи та умови розв'язання, сприяє усуненню» [8]. З самого початку важливим є визначення фахівцем націленості клієнтів на розв'язання сімейного конфлікту або, принаймні, їх готовності скористатися можливістю фахового посередництва і спрямувати зусилля на зняття недовіри – до фахівця, один до одного і до запропонованого виду соціальної допомоги [12].

За необхідності сторони можуть звернутися до медіатора і тоді процес врегулювання конфлікту триває за його участі (другий етап): «медіатор допомагає сторонам налагодити комунікацію, пояснити одна одній своє бачення конфлікту/спору, визначити шляхи його розв'язання, проаналізувати та за необхідності скорегувати можливі варіанти рішень, домовленості, а також досягти згоди щодо розв'язання конфлікту/спору та/або усунення/відшкодування спричиненої шкоди» [8].

В. С. Петрінко виділяє такі етапи у перебігу медіації: на першому етапі відбувається спільна зустріч з учасниками конфлікту (спору) з метою з'ясування того, як бачить ситуацію кожна зі сторін, вивільнення негативних емоцій і налаштування на обговорення дій; на другому етапі плануються окремі зустрічі зі сторонами (кокус), спрямовані на виявлення того, що залишилося незрозумілим під час першої зустрічі, та складання проєктів угод в термінах очікуваних і небажаних дій; третій етап – це спільне засідання за участю обох сторін, яке передбачає вирішення основного завдання, а саме – досяг-

нення угоди [5, с. 175–176]. Порозуміння сторін може відбуватися вже на одній з перших стадій, тоді тривалість медіації скорочується.

Медіація як соціальна послуга, яка надається сім'ї, передбачає від 1 до 12 зустрічей тривалістю до 3 годин кожна; за потреби їх кількість і тривалість може бути збільшена. Провідними каналами, через які сьогодні формуються запити на роботу із подружжям, є центри соціальних служб, центри надання соціальних послуг, служби у справах дітей, служби із надання безоплатної правової допомоги, сімейні медіатори – приватні підприємці або представники фірм, організацій, що спеціалізуються на цьому виді допомоги сім'ям.

Основною передумовою успішності врегулювання подружніх конфліктів за допомогою медіатора є дотримання принципів законності, взаємної поваги до честі і гідності всіма учасниками процесу. Сторони за взаємною згодою можуть обрати медіатора, визначити умови договору про проведення медіації, залучити до цієї процедури інших учасників, відмовитися від послуг медіатора та обрати іншого фахівця чи взагалі відмовитися від участі у медіації, а у разі невиконання угоди за результатами медіації звернутися до суду в установленому законом порядку [9]. Неприпустимим є розголошення конфіденційної інформації: отримувачі соціальної послуги медіації в обов'язковому порядку ознайомлюються із переліком і змістом заходів щодо дотримання принципу конфіденційності [9]. Медіація гарантує, що будь-яка персоніфікована інформація, яка стала відома медіаторові, не підлягає розголошенню ані третім особам, ані іншій стороні конфлікту (без бажання на те сторони – носія інформації) [1].

Медіація як напрям діяльності менеджерів із соціальної роботи, психологів, юристів спирається на сукупність прийомів, принципів, технік, які були напрацьовані протягом минулих десятиліть у роботі з подружніми діадами, сім'ями, терапевтичними групами та індивідуальними клієнтами. Провідну роль серед них займають техніки активного слухання – перефразування, рефреймінг, віддзеркалення, резюмування, ехо-повтор, або *shadowing*, «розшифровка» мови комунікантів, синтез розрізненої інформації, робота з мімікою і проксимікою тощо [13, с. 291]. Фахове оволодіння ними є запорукою успішного перебігу процесу медіації та її результативності, адже медіатор часто стикається з такими намірами конфліктантів, як бажання «підім'яти під себе» опонента, зробити його об'єктом маніпуляцій, залякувань, «переграти» за рахунок кращого володіння словом або більшої компетенції в питаннях права, економіки, психології, перетягти медіатора на свій бік, зняти із себе відповідальність за рішення, залишаючи за собою право в майбутньому порушити його» [5, с. 163]. Чим вищим є емоційний тонус спілкування конфліктерів, тим важливішим буде вміння медіатора трансформувати обопільні претензії в конструктивне русло.

Фахівець, надаючи послугу медіації, повинен враховувати індивідуально-психологічні характе-

ристики учасників конфлікту, їх вік, стать і гендерну ідентичність, освітньо-професійний та майновий статус, стан здоров'я, соціокультурні й інші особливості. Важливою є неупередженість медіатора у сприйнятті, аналізі і висвітленні ситуації, надання обом сторонам конфлікту рівних можливостей у висловленні своїх думок, варіантів розв'язання конфлікту. Якщо виникає ризик його переростання в екстремальну ситуацію, що становить загрозу життю і здоров'ю людей, фахівцю слід проявляти рішучість і координованість дій із правоохоронними органами [12].

Вагомі переваги медіації у порівнянні з судовими процедурами задоволення обопільних претензій подружжя сприяли тому, що у низці зарубіжних країн ця технологія законодавчо закріплена як обов'язкова на досудовому етапі вирішення сімейних сперечань. Так, наприклад, у США існує таке поняття, як «передсудова медіація»: в сімейних спорах сторони зобов'язані долучити медіаторів до того, як звернутися до суду; рівень вирішення конфліктів до звернення в судові інстанції сягає 69-85%. У Фінляндії положення про медіацію у справах щодо розлучень існують понад 60 років; у Норвегії сімейна медіація у ситуаціях розлучення є обов'язковою, спрямована вона, в першу чергу, на створення умов для возз'єднання сім'ї, якщо ж це неможливо – на забезпечення захисту інтересів дитини [6, с. 269].

Фахівці з юридичної практики зазначають, що «виконувальність судових рішень з питань вирішення сімейних спорів за різними даними коливається від 7 до 12%, в той час як ступінь ескалації конфлікту в таких суперечках в процесі судового розгляду досягає свого апогею» [1]. Свідченням цього можуть бути ситуації залучення власних дітей для дачі показань, письмових пояснень щодо фактів особистого і навіть інтимного життя одного з подружжя, всілякі форми образ, спотворення інформації про опонента. Натомість медіація може бути ефективною навіть тоді, коли ескалація конфлікту та рівень гніву є високими, а комунікація зруйнована [7].

Зазначимо ключові переваги медіації як технології врегулювання подружніх конфліктів:

- медіація планується і реалізується з врахуванням потреб і можливостей обох сторін;
- пропонує засоби для вирішення спорів, неможливі або недоступні для судового розгляду, є менш формалізованою (не зважаючи на певні обов'язкові етапи, правила, процедури, якими, зокрема, передбачене підписання договору про медіацію);
- є більш гнучкою, сприяє вираженню поглядів сторін, їх почуттів один до одного; дозволяє, у разі досягнення ефективного результату, уникнути судових витрат;
- оптимізує комунікацію та взаєморозуміння між сторонами, що може сприяти збереженню відносин;
- має для подружжя та інших учасників конфлікту менш стресогенний характер, ніж участь у судових засіданнях;
- позиція сімейного медіатора, на відміну від адвоката, є нейтральною щодо обох сторін; це забез-

печує неупередженість процедури та досягнутих результатів.

Важливою є чутливість медіатора щодо можливих небезпек під час процедури, ризиків втягнення сторонами конфлікту у обговорення нелегітимних кроків на шляху його розв'язання. В подібних ситуаціях може бути доречним вихід медіатора з процедури або звернення до фахівців, що спеціалізуються на розгляді відповідних юридичних питань.

В Україні медіація як інструмент регулювання подружніх відносин ще не набула належного розповсюдження, в зв'язку з чим заслуговує на більш активну популяризацію серед фахівців та населення. Ініціювання медіації безпосередньо самим подружжям забезпечує більшу ймовірність досягнення порозуміння у сімейних сперечаннях, адже спирається на високу обопільну зацікавленість у цьому.

Вагомим внеском у подальший розвиток інституту сімейної медіації є проекти, впроваджені в Україні під егідою міжнародних організацій. Одним з них є проєкт «Сімейна медіація в період війни» громадської організації «Ліга медіаторів України»; він реалізовувався з 01 липня 2022 до 30 червня 2023 р. і передбачав «надання послуги сімейної медіації для українських сімей, побут та спілкування яких зазнали докорінних змін у зв'язку з війною – вимушене внутрішнє переміщення, виїзд з країни через бойові дії, невизначеність та тривалі перерви у спілкуванні родини, у зв'язку з перебуванням одного з членів в умовах активних бойових дій, що призводило до погіршення родинних стосунків та виникнення сімейних конфліктів» [3]. Оскільки при медіації рішення приймають самі конфліктуючі сторони й самі вони добровільно беруть на себе обов'язок його виконувати ... медіація у порівнянні з судом і арбітражем дає більше впевненості у тому, що конфлікт буде успішно врегульовано [5, с. 214].

В умовах повномасштабної війни, що триває, надання послуги медіації може ускладнюватися:

- дистантним характером стосунків між подружжям у зв'язку з від'їздом і перебуванням дружин з дітьми в іншому регіоні України або за кордоном, участю чоловіків у бойових діях тощо;

- прискоренням винесення шлюбозлучних рішень судами в ситуаціях роздільного проживання (перебування) подружжя, навіть у разі непоінформованості іншої сторони з приводу змісту рішення і термінів його прийняття; ігнорування судами потреб однієї або навіть обох сторін в медіації або терапії подружніх відносин, знецінення їх можливостей у збереженні якщо не шлюбу, то принаймні здорових стосунків у подружній діаді, між батьками й дітьми;

- зорієнтованістю фахівців соціальних служб на задоволення базових матеріальних і соціальних потреб членів сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, недооцінка важливості превенції, регулювання і конструктивного вирішення сімейних конфліктів;

- підвищеним психоемоційним навантаженням на всіх учасників процедури, включаючи фахів-

ців, у зв'язку з відчутним, подекуди травматичним впливом війни, високим рівнем невизначеності майбутнього і ускладненнями у реалізації найближчих і перспективних життєвих планів.

Медіатори, які працюють із сім'ями, повинні володіти як знаннями зі сфери психології спілкування та соціальної конфліктології, так й правничими компетенціями з питань розлучень, опіки над дітьми, майнового права. Крім того, в умовах війни «відбувається зміна фокусу та напрямку роботи в медіації, формується новий вид сімейної медіації «Кризова медіація: травма-інформований підхід» [3].

Подальшому прогресу у впровадженні сімейної медіації в практику регулювання подружніх конфліктів сприятиме успішне розв'язання у найближчій перспективі таких питань:

- популяризація послуги медіації серед населення, її можливостей у вирішенні сімейних спорів (в тому числі і на безоплатній основі) через висвітлення позитивних прикладів її застосування, демонстрацію переваг;

- подолання вкорінених у масовій свідомості стереотипів щодо безальтернативності такого способу вирішення сімейного конфлікту, як повний розрив відносин між подружжям, від якого часто страждають інтереси дітей, їх психоемоційне благополуччя; покращення поінформованості населення і фахівців щодо культури со-батьківства, важливості підтримання колишнім подружжям здорових відносин після розлучення;

- усвідомлення фахівцями, які стикаються з різноманітними проявами та наслідками сімейних конфліктів (психологами, соціальними педагогами, фахівцями соціальних служб, юристами тощо), спроможності процедури медіації у їх конструктивному розв'язанні; розвінчання хибних уявлень щодо «всемогутності» судових рішень щодо сімейних питань і «незамінності» офіційних формальних процедур вирішення сімейних спорів;

- сприяння розвитку інституту медіації з боку держави, впровадження програм навчання та супервізії фахівців, розширення медіаційних та конфліктологічних компетенцій працівників соціальних служб, інших суб'єктів соціальної та соціально-педагогічної роботи;

- включення посади медіатора у штатний розпис центрів надання соціальних послуг, вдосконалення процедури взаємодії соціальних служб із організаціями, які спеціалізуються на наданні послуги сімейної медіації.

Доцільним, на наш погляд, може бути експеримент з впровадження медіації або її окремих процедур (наприклад, інформаційних зустрічей подружжя, в якого є спільні діти і яке попередньо прийняло рішення про розлучення, з медіатором) як обов'язкової на досудовому етапі вирішення подружніх конфліктів на рівні окремих громад.

Висновки. Сімейна медіація як вид залучення неупереджених фахівців (посередників, медіаторів) у процес врегулювання подружніх конфліктів в останній час отримала в Україні законодавче під-

грунтуючись на певному рівні розуміння її важливості менеджерами соціальних служб, підтримку з боку міжнародних інституцій, що сприяють аналізу набутого досвіду, виявленню перешкод її подальшого становлення, ініціюють належну підготовку і фасилітацію медіаторів. Ефективність сімейної медіації пов'язана з її особливим статусом у системі погоджувальних процедур; сама її можливість забезпечується вмотивованістю, добровільністю участі сторін, що підвищує ймовірність виконання ними намічених у підсумкових угодах домовленостей. В умовах війни, коли інститут шлюбу, сімейні відносини стикаються з непростими випробуваннями, болісно й подекуди деструктивно реагують на них, фахова підтримка подружжя у вигляді медіації в сімейному конфлікті або спорі виступає нагальною потребою сьогодення,

належне задоволення якої сприятиме зменшенню кількості сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Більш успішній реалізації місії медіації в сфері соціальної роботи із сім'ями сприятиме усунення низки перешкод, пов'язаних із: недооцінкою її значення населенням та фахівцями в превенції ускладнень сімейних проблем, розв'язанні подружніх та інших сімейних конфліктів; тенденцією сприйняття судових рішень у сімейних спорах та конфліктах як безальтернативного способу їх врегулювання; нестачею медіаційних компетенцій в фахівців соціальної сфери. Важливим є вивчення зарубіжного досвіду використання медіації у сфері соціальної роботи із сім'ями, у тому числі в країнах, які мають досвід війни, з метою подальшої імплементації у вітчизняних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Головченко А. Роль сімейної медіації в ефективності вирішення сімейних спорів / Регіональна торгово-промислова палата Миколаївської області. URL: <https://rtp.com.ua/articles/rol-semejnoj-mediatsii-v-effektivnosti-razresheniya-semejnyh-sporov/>
2. Демчук В.С. Дайджест опитувань U-report: II квартал 2023 р. (насильство в міжособистісних стосунках, освіта та міграційні настрої, професійна орієнтація). *Український соціум*. 2023. № 2 (85). С.220-231
3. Звіт по проекту «Сімейна медіація в період війни» ГО «Ліга медіаторів України». URL: <http://limu.org.ua/news/zvit-po-proiektu-simeйна-mediatsiia-v-riehod-viini>
4. Коленіченко Т. І., Левицька Н. С., Грицай С. О. Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми ресоціалізації комбатантів в Україні. *Проблеми соціальної роботи : філософія, психологія, соціологія*. 2018. № 2(12). С. 51–57.
5. Петрінко В.С. Конфліктологія: курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці: навч. посіб. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 360 с.
6. Попова А., Тургенева А. Досвід використання медіації у скандинавських країнах: можливості для вітчизняних медіаційних практик у галузі соціальної роботи. *Social Work and Education*. 2021. Vol. 8. No. 2. pp. 260–274.
7. Потьомкіна Ю. Медіація у сімейних спорах: шлях до примирення, порозуміння та врегулювання. *Юридична газета*. 29 січня 2019 р. URL: https://www.asterslaw.com/ua/press_center/publications/mediation_in_family_law_disputes/
8. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги посередництва (медіації): Наказ Міністерства соціальної політики від 17.08.2016 р. № 892 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1243-16#Text>
9. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>
10. Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 року № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>
11. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21 червня 2001 року № 2558-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>
12. Трофімов Ю., Рибалка В., Гончарук П. Психологія: підручник. Київ: Либідь, 2008. 560 с.
13. Урсова О.Г. Застосування психологічних технологій та інструментів у медіації при вирішенні родинних конфліктів. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя* / за ред С.Б. Кузікової, І.М. Щербакової. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2016. 408 с.